

Oklahoma, 1989. 10. Lawrence E. Babits, "Book Archaeology of the Cowpens battlefield", *Fields of Conflict: Progress and Prospect in Battlefield Archaeology*, P.W.M. Freeman and A. Pollard, eds., BAR International Series 958, 2001. – С. 118. 11. Відкритий лист № 243/407 від 10 липня 2003 р., виданий Інститутом археології НАН України. Знахідки та польову документацію передано у Збаразький Державний історико-архітектурний заповідник (ДІАЗ). 12. Adrian O. Mandzy, "Challenging a National Myth: Revolutionary Armies from the Battles of Zboriv", *Fields of Conflict III: Recent Perspectives on Battlefield Archaeology*, 7th National Conference on Battlefield Preservation, American Battlefield Protection Program, National Park Service Publication, 2004. 13. Строцень Б.С. Звіт про археологічні розвідки в околицях м. Збараж (Тернопільська обл.) у 2003 р. – Тернопіль, 2004. 14. Locus, латинське слово (місце або розміщення), у множині – loci, – частина розкопу, яка відрізняється від інших частин за кольором, якістю або матеріалом. Система локус використовується для систематизації матеріалу протягом розкопок. Усі знайденні об'єкти, як наприклад стіна, яма, підлога, земляний шар, поховання і т.д., отримують послідовні номери (1, 2, 3, ...). Ця система дає змогу віднести визначення типу об'єкта до пізнішого аналізу.

УДК 94(477)"16/17"

В.В. Васильєв

Дніпропетровський національний університет

ЗАПОРІЗЬКІ КОЗАКИ ЯК БЛАГОДІЙНИКИ

© Васильєв В.В., 2006.

Висвітлюється гуманістична спрямованість соціальних відносин запорізького козацтва, благодійна та добродійна діяльність, підґрунтям чого була їх висока релігійність.

Освещается гуманистическая направленность социальных отношений запорожского казачества, благотворительная деятельность, основой которой выступает их высокая религиозность.

У багатомісячній історії України важливе місце належить козацтву, у якому "найвиразніше і найцікавіше виражалася провідна ідея, що являла собою жадання народу, основою якого був принцип демократизму і рівного політичного права для кожної особистості" [8, с. 5]. Ці засади простежуються на прикладі діяльності козацтва в різних сферах суспільного життя, у тому числі й благодійності.

Козацтво – це не лише суспільний стан з особливим способом життя, не лише самобутнє військове формування з тільки йому притаманним плетивом дипломатичних відносин з близькими і далекими сусідами. Козацтво було неповторною моделлю суспільного розвитку з оригінальним суспільно-політичним устроєм, своєрідним побутом, традиціями, етичними, правовими нормами та інститутами, культурою та фольклором [5, с. 5].

Прояви благодійності в Україні існували здавна, поступово переростаючи в стійкі традиції, що живуть століттями й переходять із покоління в покоління як найкращі здобутки людства. Традиції ці, як стверджують дослідники, "формується під впливом особливих природних і географічних факторів: безкрайсть степів, широкі дніпрові ліси" [2, с. 49]. Про незлобивість і любов до людей, уміння співчувати та відкритість душі українців говорять писемні свідчення західних мандрівників, істориків того часу, які побували в Україні, та інші історичні документи, які одногласно характеризують гостинність, лагідність малоросів і козаків, зокрема, як ядро українського менталітету; хвалять їх устрій, гуманне ставлення до полонених ворогів. "Козаки були добродушні, безкорисливі, щедрі, схильні до широкій дружби (гріхом вважалося обдурити навіть чорта, якщо він вважався товаришем січовикам), – відзначав І. Яворницький, великий історик і дослідник козацтва на Україні, – їм була притаманна висока любов до свободи, глибока повага до старших воїнів, до всіх військових ступенів" [9, с. 173].

Для сторонніх людей козаки були завжди гостинні, привітні: "Дайте поїсти козакові, та чаркою горілки вшануйте, може він здалеку, та втомився. А як поїси, то ще й лягай відпочинь, а вже тоді питають, хто такий" [4, с. 111].

Поряд із гостинністю козаки ставили особисту чесність щодо ворогів православної віри. "Хоча в Січі жили люди різного стану – втікачі, відступники усіх релігій, – але там панувала, – засвідчує один католицький пастор Китович, – така чесність, що приїжджі з товарами люди могли не боятися втратити й волосини зі своєї голови. Можна було на вулиці залишити свої гроші, не боятися, що їх вкрадуть, бо карали смертю негайно" [9, с. 173], адже для козаків над усе було братерство як гарант взаємодопомоги між собою: "Могли все віддати аж до життя за свого побратима" [9, с. 173].

Отже, спираючись на численні історичні документи, можемо стверджувати, що той державний устрій, не бачений досі в таких межах ані в жодній країні Європи, і той дух свободи, моральної і фізичної, який панував у козацькій Україні, були зумовлені не тільки великим впливом християнства, але й чимось суто українським: щирістю, розмахом козацької душі – тобто своєрідним менталітетом.

Не варто також принижувати роль християнства, його позитивного впливу на поширення благодійницьких дій, їх організацію і "закріплення" у свідомості українців, у якій велике місце займали уявлення про вічне життя, спасіння душі, гріх, сором, добродійність, справедливість" [4, с. 57].

Будучи від природи людьми щирими, доброзичливими, козаки дуже глибоко сприймали слова Христа, звернені до душі людини, які закликали її піклуватися про ближнього: "тому, хто просить у тебе, давай, та від того, хто бажає запозичити в тебе, не відвертайся", "будьте всі несварливі, співчутливі, братолюбні, дружні, лагідні"; "не сплячуй злом за зло чи прокльоном за прокляття"; "ухилийся зла і роби тільки добро", "благословенні милосердні, бо їм дано буде прощення", "благодійте із радістю", "радійте з тим, хто радіє, сумуйте з тим, хто сумує".

Козаки, як зазначав Яворницький, були не охочі до накопичування грошей, люди побожні, дуже щирі. Ось як він описує обряд "спасіння" – своєрідне прощання старого козака з вільним життям та посвячення його в ченці при монастирі: "Обряд проходив частіше за все дуже пишно й урочисто: козак був одягнений у найдорожчу одягу, найкращу зброю, з великим гаманцем золотих монет, які він пригорщами розсипав для всіх; накупляв цілий віз їжі і горілки та пригощав, їдучи по вулиці, майже всіх свідків цієї процесії, усіх бажаючих аж до самої святої обителі... Святість чернечого життя й усвідомлення всієї марноти власного життя в Січі змушувало багатьох козаків на весь піст, а навіть і на все життя залишатися в монастирях чи жертвувати "за відкуплення", чи "процу" багато грошей... " [9, с. 257].

У звичайний час старанність запорожців щодо духовних отців сягала так далеко, що Кіш не лише утримував їх за рахунок війська, щедро обдаровував, а й особливим ордером на ім'я громадських отаманів наказував роздавати овечу вовну родинам зимівників, щоб ті пряли її на сукно "для одягу послужників та служок Самарського монастиря" [7, с. 492]. У запорізьких козаків було загальноприйнято перед смертю давати частину свого майна у церкву "на помин козацької душі". Так само і від здобичі виділяли після кожного походу монастирям [9, с. 180].

І хоча християнське віровчення під впливом суто українського менталітету дещо змінилося (пріоритет свободи людини над "не вбий", "любіть ворогів ваших"), воно завжди було ніби фундаментом, основою для розвитку добродійності в Україні. Це підтверджується великою кількістю збережених українською культурою прислів'їв та приказок на цю тему – своєрідного кодексу народної мудрості.

Саме в періоди XVI – XVII ст. тут формуються основи соціальної козацької педагогіки, якою декларувалася необхідність захисту потреб, інтересів і прав як окремої особистості, так і груп людей. В основі організації козацької шкільної освіти (полкових, січових шкіл, шкіл джур) лежав принцип соціальної благодійності, що знайшло відображення в організації безкоштовного, демократичного за формою навчання дітей, в тому числі сиріт, яких за традицією всиновлювали козацькі курені. Вони ж опікувалися й матеріальним забезпеченням сімей загиблих козаків [4, с. 72–79].

Розглядаючи благодійництво козаків, слід зазначити, що власне благодійницькою діяльністю, як відомо, в ті часи займалися гетьмани, старшина, тобто верхівка козацького війська. Стосовно простого козацтва, то для нього традиційними завжди були взаємодопомога, взаємопідтримка й самопожертва в дусі християнських постулатів. "Військова доблесть, честь, добра слава, патріотизм, благородність та готовність до самопожертви заради досягнення спільної мети стали невід'ємними рисами запорізького козака" [8, с. 197].

Ось як описує рядового козака відомий дослідник Д.І. Яворницький у своїй "Історії запорізьких козаків": "У внутрішніх якостях українського козака помічалася суміш добродійностей і вад, властива людям, які вважають війну головним заняттям і ремеслом свого життя: жорстокі, дикі і безжалюї щодо своїх ворогів, запорізькі козаки були добрими друзями, вірними товаришами, справжніми братами у стосунках один з одним... Світлий бік характеру запорізьких козаків становили їх добродушність, безкорисливість, щедрість, схильність до щирої дружби, яка високо цінувалася. . ." [9, с. 173].

Значний внесок у розвиток благодійництва на українських землях Катеринославщини додала козацька епоха, а саме традиції Запорізької Січі. Запорізька Січ – суспільно-політична і воєнізована організація українського козацтва за дніпровськими порогами. Січ виникла у зв'язку з наступом литовських, польських та українських шляхтичів на середнє Подніпров'я та східне Поділля у XVI ст. Постійні напади кримських татар та польсько-литовських шляхтичів змусили козаків зі зброєю в руках захищати свою гідність і волю та будувати невеликі дерев'яні укріплення – "січі". Приблизно в 30-х роках XVI ст. відбулося об'єднання розрізнених козацьких організацій, пов'язаних з окремими січами, та утворилася Запорізька Січ, назва головного укріплення, який був місцем перебування Коша (центрального органа управління), перейшло на всю організацію. Спочатку Запорізька Січ знаходилася на острові Томаківка (поблизу сучасного міста Марганця Дніпропетровської області), з 1563 р. – на острові Базавлук (коло села Капулівки Нікопольського району Дніпропетровської області), у 1636 – 1652 рр., – імовірно, у Микитиному Розі (нині місто Нікополь), з 1652 р. – у гирлі ріки Чортомлик (коло села Капулівки). Усі козаки вважалися вільними і рівними у правах, хоч існувало і багате козацтво – власники різних промислів та багаті скотоводи. Запорізька Січ була своєрідною "республікою", верховним органом якого (до 1654 р., тобто до об'єднання України з Росією) була Січова Рада, яка обирала військову старшину на чолі з кошовим отаманом. Військо ділилося на курені (наприкінці існування Запорізької Січі їх було 38) на чолі з курінним отаманом [1].

Запорізька Січ довгий час зберігала свою незалежність та посідала значне місце в міжнародних відносинах. Її героїчна боротьба проти султанської Турції та Кримського ханства підірвала військову міць цих держав і сприяла національно-визвольному руху пригноблених Османською імперією народів. Різні європейські держави шукали воєнного союзу з Запорізькою Січчю та підтримували з нею дипломатичні відносини.

Саме тоді, коли Запорізька Січ стала місцем скупчення тисяч людей, коли в козацьких походах почало з'являтися багато поранених, частина яких залишалася назавжди інвалідами, Січ була змушена створити низку закладів соціальної допомоги козакам. Так у цей час був зведений шпиталь при Трахтемирівському монастирі над Дніпром. Завдяки великим коштам, які надавалися Січчю, цей монастир став одним із відомих в Україні. На цьому фоні й почали з'являтися перші паростки благодійної діяльності не тільки як допомоги пораненим Запорізького війська, їх сім'ям та родичам, а й як збереження вже існувавших на той час пам'яток історії мистецтва.

Козацька Січ як військова організація на шляху свого розвитку зазнавала багато змін. Тому після Селянської війни на чолі з С. Т. Разіним у 1670 – 1671 рр. та Булавінського повстання 1707 – 1709 рр., де козаки брали активну участь, царські війська під приводом боротьби зі зрадниками 14 травня 1709 р. зруйнували так звану Стару Січ як вогнище антифеодального протесту. Козаки відійшли спочатку до гирла ріки Кам'янки (недалеко від Нікополя), а в 1711 р. – в урочище Альогіки (сьогодні місто Цюрюпинськ Херсонської області) до володінь кримського хана. У 1734 р. за дозволом російського уряду козаки повернулися та створили так звану Нову Січ на острові Чортомлик у гирлі ріки Підпільної (у районі сучасного села Покровського Нікопольського району) [3].

Такі поширені риси характеру та звичаї серед козацтва сприяли розвитку взаємодопомоги та взаємовиручки. Відомі як козаки-зимівники, що жили за межами Січі у невеликих хуторах, мали худобу: різні господарські будівлі виконували функцію фактично благодійної передачі продуктів харчування на користь січового війська. Крім того, у зимовий час до зимівників приходили, щоб похарчуватися.

В основі ладу, що утвердився на Наддніпрянщині після Визвольної війни 1648 р., лежала соціальна рівність. Кожний міг увійти до Запорізького війська, здобути козацькі права та свободи. На думку Д. Яворницького, "...запорізька община доходила до повного ідеалу рівності, не відомої ні в давньому світі, ні в середніх, ні в нових віках; пануюче тут начало рівності проходило скрізь: під час загальних зборів, при виборах військових старшин, при управлінні січовому, при управлінні паланковому, в усіх запорізьких школах, при загальній трапезі, при поділі майна і в приватному житті по куренях". У своїй тритомній праці "Історія українських козаків" учений пише про свободу, рівність, самоврядність, "скорий, правий і повний суд", що існував на Запоріжжі. На Січі цінувалися лише "особисті достоїнства – хоробрість, досвід, розум, кмітливість"; тут усі справи вирішувалися спільно, громадою; куренні отамани турбувалися про козаків, як батьки про своїх дітей; великим моральним авторитетом користувалися після старшин і козацьких отаманів так звані знатні радці, сивоусі діди, тобто колишні військовики, які стали старими; гостинність до прибулих не знала меж. За часів найвищого розквіту чисельність війська козацького сягала разом із зимівниками та слободянами 100 тис. осіб. Хто залишався поза військом, так само був вільний, і тільки замість служби виконував інші повинності. За переписом 1654 р., половина населення належала до козацького стану, половина – до міщанського, або так званого поспільства. Між соціальними групами не було чітко окреслених меж. Загальновідомі скромність, мужність, жертвовність перших поколінь гетьманської держави являли собою на той час унікальне політичне утворення. Та згодом у ній замість соціальної рівності відбулося загострення соціальних відносин і поділ на верстви пануючих і поневолених.

Серед запорізьких козаків популярною була народна медицина. Чимало їх зналося на траволікуванні. Під час походів, боїв з-поміж козаків визначалися особи, яким доручалося лікувати хворих і поранених за винагороду з військового скарбу. За свідченням французького інженера і дослідника Боплана, який бував на Січі, козаки застосовували дуже своєрідні та ефективні засоби медичної самодопомоги та взаємодопомоги. Багато козаків (так званих характерників) знали таємниці лікування, навіювання. Такі цілителі, часто самоуки, підтримували стосунки з дипломованими лікарями, які з власної ініціативи лікували місцевих жителів і передавали козакам знання з медицини, санітарії [6, с. 4 – 5].

На берегах річки Самари на Подністров'ї, у Трахтемирові під Каневом, у Лебединському монастирі поблизу Чигирина, при Левківському храмі поблизу старовинного Овруча – скрізь по Україні були поширені благодійні заклади для поранених і старих воїнів Запорізької вільної республіки. Лише руїни залишилися подекуди від цих справді народних вогнищ милосердя. Це були водночас і лікарні, і притулки, і громадські осередки для тих, хто не міг боротися й працювати, про кого дбало тогочасне українське суспільство.

Що стосується освіти і громадської опіки взагалі в Україні, то тільки в XV ст. справа громадської опіки знову почала поширюватися і розвиватися. Основними осередками, де знаходили собі притулок діти-каліки, у тому числі глухонімі та сліпі, були монастирі. Позитивну роль у цьому відіграли братства (общини міського населення), що створювалися в середині XV ст. Спочатку братства були переважно благодійними й називалися в грамотах "братствами любові" і "братствами милосердя". Хоч вони й не займалися безпосередньо організацією виховання та навчання людей з вадами, проте сприяли організації їх громадської опіки.

У XIV – XV ст. не існувало законодавства щодо зміни або поліпшення громадської опіки. До цього часу ще діяли принципи організації громадської опіки, що склалися в Київській Русі, хоч і було втрачене централізоване керівництво. Громадська опіка розвивалася в окремих князівствах, передусім у монастирях і церквах.

Козаки були люди набожні й глибоко релігійні. При всій патріархальній простоті в натурі та звичаях і при всьому розгульному житті своєму вони щиро й глибоко вірували у всемогутнього

Бога, були сердечно віддані святій вірі Христовій та православної церкви. Ці високі і святі почуття були основою всього їхнього життя й діяльності.

Запорізькі козаки турбувалися про свою церкву і вкладали значні кошти на будівництво нових та ремонт старих церков, на внутрішнє оздоблення церкви, взагалі, на придбання дорогого й красивого церковного начиння. Запорізькі церкви і ззовні були ошатні й гарні. Ставлення козаків до церкви – це була не просто данина справді віруючих людей. Для козака, який постійно знаходився в небезпеці, міг у будь-який момент загинути в бою, перебування в церкві знімало стресовий стан воїна, підтримувало в ньому бадьорість духу, готовність померти за свою свободу й рідну землю. А монастир (у центрі Запорізьких вольностей – Самарський Пустельно-Миколаївський) взагалі був притулком для всіх поранених і хворих запорожців, "будинком людей похилого віку" для одиноких козаків, які потребували опіки над собою.

Враховуючи вищесказане, можна зробити висновок, що деякі прояви соціальної роботи за часів козацтва були обов'язкові для козаків. Повага до людей похилого віку, турбота про дітей-сиріт та інших уразливих верств населення набувала великих розмірів, поширюючись та вдосконалюючись. Діяльність соціальної сфери була одним із пріоритетних напрямів життєдіяльності козацького суспільства [9, с. 32 – 35].

1. Голубицкий В.А. Запорожское казачество – К., 1957. – С. 25–27. 2. Ключевский В.О. Сочинения: В 9 т. – Т. 1: Курс русской истории. – Ч.1. – М. – 1987. – С. 49. 3. Крип'якевич І. Історія України – К.: Всеукр. т-во "Просвіта", 1992. – 88 с. 4. Кулиш П. Записки о Южной Руси. – Т.1. – С. 111 – 151. 5. Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – 568 с. 6. Феодосий Макарьский. Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. – Д., 2000. – 1036 с. 7. Феодосий. Самарский монастырь: Материалы. – Т.1. – С. 492. 8. Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. – К., 2000. – 300 с. 9. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків. – Львів: Світ, 1990. – Т. 1. – 319 с.

УДК 94(477)"14/16"+355.4

В.Д. Собчук

Кременецько-Почаївський державний історико-архітектурний заповідник,
Кременецький обласний гуманітарно-педагогічний інститут ім. Тараса Шевченка

ЗАМКИ КНЯЗІВ НЕСВІЦЬКИХ ТА ПОХІДНИХ ВІД НИХ КНЯЗІВ ЗБАРАЗЬКИХ, ВИШНЕВЕЦЬКИХ І ПОРИЦЬКИХ НА ВОЛИНІ (XV – ПЕРША ПОЛОВИНА XVII ст.)

© Собчук В.Д., 2006

На основі опублікованих та архівних джерел з'ясований час появи ініціаторів будівництва і власників 24 замків, що функціонували на Волині в XV – першій половині XVII ст. у володіннях групи української знаті, яку становили князі Несвіцькі, та роди, що утворилися в процесі їх розгалуження.

Based on some published and archival materials there was elucidated the time of appearance and proprietors of 24 castles which functioned in Volynie in the XV – first half of the XVII centuries in the estates of the kniazes Nesvitsky and the kins, who appeared during the process of their ramification.

У XV – першій половині XVII ст. провідною верствою українського суспільства була земле-власницька знать, верхівку якої становила родовита аристократія з княжими титулами [27]. Одну з груп цього шару феодальної еліти становили кілька споріднених між собою родів, які утворилися в результаті розгалуження князів Несвіцьких. Походження останніх, усупереч тривалому інтересові учених до їхнього коріння, залишається під знаком питання [24, с. 228–245], а генеалогія їхніх на-